

Иванка ГЕРГОВА

СВЕТОГОРСКИ МОНАСИ ГРАВЬОРИ ОТ РУСКА НАРОДНОСТ

Институт за изследване на изкуствата при БАН, София

На моята скъпа приятелка Вики

Ключови думи: *графика, щампи, Света гора*

Абстракт: *Изследването е посветено на графичното творчество на няколко светогорски монаси по народност руси, работили между последната четвърт на XVIII и първата четвърт на XIX в.: Теодосий Русин, Гервасий Русин, Леонтий Рус, Андрей Павлов Черноморец. Сред тях пръв се появява Теодосий, който работи дълго – между 1787 и 1818 г. и изглежда влияе върху останалите. Теодосий е получил подготовката си на гравьор в Русия, но на Света гора постепенно изработва стил, който е в съгласие със светогорските вкусове.*

Историята на светогорската графика все още не е написана, макар че благодарение на огромната събирателска работа на Дори Папастратос и приносите на Динко Давидов, о. Юстин Симонопетритис, Г. Голобиас, Н. Боновас¹ подобна задача става възможна.

¹ Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665–1899*. Τ. Ι, ΙΙ, Αθήνα 1986; Д. Давидов, *Хиландарска графика*, Београд 1990; Д. Давидов, *Светогорска графика*, Београд 2004; Ι. Σιμονοπετρίτης, *Αγιορείτες χαλκογράφοι*, Μεταβυζαντινά χαρακτηριστικά, Θεσσαλονίκη 1999, 59-72; G. Golobias, *Athonite Paper Icons*, Athos, Monastic Life on the Holy Mountin, Helsinki 2005, 90-95, cat. 51-60; Ν. Μπινόβας, *Αρχαιακά τεκμήρια παραγγελιών χαλκογραφιών. Η περίπτωση της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους το 19ο αιώνα*, Εγνατία 15, 2011, 219-231; Ν. Μπινόβας, *Αρχαιακά τεκμήρια παραγωγής χάρτινων θρησκευτικών εικόνων από τη Μονή Ξηροποτάμου Αγίου Όρους κατά το 19ο-20ό αιώνα*, Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, Αθήνα 2013, 323-343; Ν. Μπινόβας, *Επισκευές από χαλκογραφημένες πλάκες παραγωγής χάρτινων εικόνων της Μονής Ξηροποτάμου Αθω*, LEPETYMNOS. Studies in Archaeology and Art in Memory of Georgios Gounaris, Θεσσαλονίκη 2018, 567-580; Ν. Μπινόβας, *Η διασπορά Αθωνικών θρησκευτικών*

В началото през XVIII в. светогорските манастири поръчват свои гравюри извън Османската империя – във Венеция, Виена, Москва, но постепенно се създават условия и за работа на място, местни монаси се обучават да гравират, оформят се няколко ателиета в Карея и някои манастири² и се създава впечатляваща по обема си графична продукция притежаваща собствен стил и иконографски черти. Наред с монаси тук работят като гравьори и светски лица, някои от които по професия златари, идващи от различни краища – от Гръцките острови или континенталната част на Балканите (сред тях един от най-активните е Тома Исидору (Сидери) от Крушево).

Изкуството на гравюрата върху метал е трудно и изисква специално обучение. То е колективен труд, в който са ангажирани зографи, които правят подготвителната рисунка, гравьори, които да я пренесат върху металния лист и накрая щампари, които да я отпечатаат. Разделението на труда не винаги се е спазвало, или поне в някои случаи знаем, че зографската и гравьорската работа се е изпълнявала от едни и същи лица. Подписите върху запазените светогорски гравюри не винаги помагат да се установи реалния принос на подписаното лице. Когато зографът Никифор подписва щампата за манастира Ксенофонт през 1798 г. „от ръката на...“³ можем да сме сигурни единствено, че той е създал подготвителната рисунка, но дали я е гравирал остава не съвсем ясно, защото това е изолиран случай в неговата творческа биография⁴.

εικόνων στην περιοχή των Σερρών τον 19ο αιώνα, Σεραϊκίκα χρόνια, Αθήνα 2022, 199-236.

² Ι. Σιμονοπετρίτης, *Αγιορείτες χαλκογράφοι*, 71 - карта на светогорските халкографски ателиета.

³ Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 508.

⁴ А. Куюмджиев, *Произведения на светогорски зографи в България (1750-1850)*, София, 2021, 83-98.

Счита се, че първият светогорски гравьор е монах Партений от Еласона, изпълнил в манастира Ивирон през 1779 г. щампа с образа на св. Георги и няколко сцени⁵. До края на века и началото на следващия са известни по име съвсем малко светогорски гравьори⁶. Д. Давидов предполага, че първите светогорски монаси гравьори са се обучавали в Константинопол⁷.

Сред атонските монаси, занимаващи се професионално с халкография, може да се обособи една група от майстори, в подписите си посочващи, че са руси, около които има доста неизвестни: от къде всеки от тях е дошъл на Света гора, къде е получил професионалната си подготовка, към коя монашеска общност принадлежи, за кои манастири е работил, кои са техните неподписани произведения, имат ли връзка помежду си и т.н. Тези няколко гравьори-руси са съвременници и работят от последната четвърт на XVIII в. до 30-те години на XIX в. Наскоро излезе от печат изследването ми за гравьора Леонтий Рус⁸ и затова тук няма да се занимавам с него. Само ще припомня, че той е бил монах на Хилендарския манастир, откъдето е изпратен през 1803 г. в Трявна като таксидиот и скоро след това изработва щампи за различни манастири в северна България: Троянски, Касинец край Враца и др., като изглежда не прекъсва връзките си със Света гора и с тамошните руски гравьори.

Първият майстор, на когото ще се спра, е известен само по монашеското си име Теодосий. Той заслужава специално внимание. Теодосий се подписва на славянски само с името си, без да посочва своята народност, а на гръцки: Διά χειρός δέ Θεοδοσίου μοναχού Ρώσσου⁹. Не е известно в кой манастир е пребивавал, но се смята за светогорски монах и гравьор. Работил е за манастирите Хилендар, Дохиар и Ивирон, както и за скита „Св. Пантелеймон“ на манастира Кутлумуш. Според Дори Папастратос е активен между 1807 и 1814 г.¹⁰, а отец Юстин Симонопетритис разширява малко границите: между 1807 и 1818 г.¹¹ Запазени в български колекции подписани творби на този гравьор променят още тази хронология и дават

нови данни за неговото творчество и връзки с българите.

Папастратос публикува четири негови работи: Арх. Михаил взема душата на богатия от 1807 г.¹²; Св. Пантелеймон с едноименния скит на манастира Кутлумуш от 1810 г.; Богородица Гликофилуса от 1811 г.; Богородица Портаитиса, правена за манастира Ивирон през 1814 г.¹³. О. Юстин добавя още две: през 1811 г. възстановил венециански антиминос от 1776 г.¹⁴, а през 1818 г. е изпълнил гравюрата Св. Модест¹⁵.

Благодарение на публикуваните подписани гравюри, стилът на Теодосий монах е разпознаваем. В РИМ–Кюстендил¹⁶ се съхранява неизвестна до този момент щампа (ил. 1), която, изглежда, е най-ранната творба на този светогорски монах. Представени са в цял ръст св. Сава Сръбски – СТЫ САВВА ѿ АРХИЕПКОПЪ СЕРБСКІЙ и св. Симеон Сръбски – ПРПДНІЙ СΥΜΕΩΝΙΣ ѿ ЦΑΡЪ СΕΡΒСКІЙ ΟΤΕЦЪ И СИНЪ КТИТОРЫ СТЫА ХИΛΑΝΔΑΡСКІА ΛΑΒΡΥ, които държат модел на храм, пред фасадата на който е изобразена иконата Богородица Троеручица. Между двамата са нарисувани доста схематично манастирът Хилендар и монашеско шествие с икона. В краката на светците са захвърлени владетелски инсигнии. В долната част на листа е подписът: Ρεζαλλ Μο Φ. Под това между линиите на рамката е годината 1787, която трудно се разчита. Тази неизвестна до сега гравюра възпроизвежда щампата на Захарий Орфелин от 1780 г., в която двамата сръбски светци са изобразени като ктитори на манастира Хилендар и държат модел на католикона му, със захвърлени по терена корони, скиптри и жезли¹⁷. Като запазва основната схема и очертанията на храма, който двамата държат, монах Теодосий добавя върху него емблематичната хилендар-

⁵ Нт. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 212; I. Σιμωνοπετρίτης, *Αγιορείτες χαλκογράφοι*, 61.

⁶ I. Σιμωνοπετρίτης, *Αγιορείτες χαλκογράφοι*, таблица на с. 59.

⁷ Д. Давидов, *Светогорска графика*, 29.

⁸ И. Гергова, *Гравьорът монах Леонтий Рус*, Проблеми на изкуството 1, 2022, 20-32.

⁹ Нт. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 454.

¹⁰ Нт. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 609.

¹¹ I. Σιμωνοπετρίτης, *Αγιορείτες χαλκογράφοι*, 59.

¹² Нт. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 195. На публикуваната репродукция не се чете добре още един надпис, който следва подписа.

¹³ Нт. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 98, 195, 454, 476.

¹⁴ Екземпляри от антиминоса се намират в частна колекция Панов в София (*Слово и образ*, Каталог, София, 2004, кат. III. 7) и в Исторически музей–Самоков, инв. Х3380.

¹⁵ I. Σιμωνοπετρίτης, *Αγιορείτες χαλκογράφοι*, 61, еικ. 5. Клишето се пази в манастира Ватопед: Д. Давидов, *Светогорска графика*, анотация на с. 65, ил. на с. 196. В анотацията пише, че ктитори на изображението е светогорският манастир Пантелеймон, което не е засвидетелствано от надпис.

¹⁶ ОИМ КнВ ОФ, инв. 5/661. Размери 34,5x24 см.

¹⁷ Д. Давидов, *Српска графика 18 века*. Нови Сад 1978, сл. 136.

1. Св. Сава и св. Симеон Сръбски с манастира Хиландар. 1787 г. Монах Теодосий. Регионален исторически музей-Кюстендил (фотография Ангел Николов)

ска чудотворна икона Богородица Троеручица и условен манастирски пейзаж с характерното за светогорските ведути шествие. За изображението на иконата Троеручица монах Теодосий изглежда да си е послужил с друга по-стара хиландарска

гравюра, изпълнена през 1763 г. със средствата на (или от) Димитрий Теодору от Линотопи¹⁸.

Макар, че в щампата на монах Теодосий липсва дарителски надпис, едва ли има съмнение, че

¹⁸ Д. Давидов, *Хиландарска графика*, сл. 3.

2. Св. Йоан Рилски. 1800 г. Монах Теодосий. Исторически музей-Самоков (фотография – Исторически музей-Самоков)

новата версия на гравюрата на Орфелин е поръчана от манастира Хилендар, за да бъде подарявана на поклонниците. Добавянето на чудотворната икона, изображението на манастира и шествието¹⁹ около него насочват към важна за обителта светиня и за местната обредност и така обогатяват с нови внушения първоначалната иконографска схема, ориентирана само към манастирските основатели.

Към опуса на монах Теодосий добавям и непубликуваната щампа с образа на св. Йоан Рилски, която се пази в Исторически музей-Самоков²⁰. (ил. 2) Сигнатурата и текстът върху свитъка са славянски: СТЫЙ ІОАНЪ РИЛЬСКІЙ; ПРИИДИТЕ ЧАДА ПОСЛУШАЙТЕ МЕНЕ. Надписът върху горната рамка е на гръцки с известни правописни грешки: + Н ПΑΡΟΥΣΑ ΗΚΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ

¹⁹ За традиционните шествия с хилендарски икони говори един ръкопис от средата на XVI в., запечатал разкази на хилендарски монаси, пристигнали през 1558 г. в Москва за милостиня: *Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века*. Вступительная статья и публикация А. А. Турилова, *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва 1996, 510-529.

²⁰ Инв. Х3664. Размери 26x18,5 см.

3. Св. Сергий Радонежски с житийни сцени. Детайл (фотография – свободен достъп в интернет)

ΙΩΑΝΟΥ ΤΩ ΕΝ ΡΙΛΑ, ΧΑΚΟΧΑΡΑΧΘΗΣΑ ΔΕ ΠΑΡΑ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ~ 1800. В превод: „Тази икона на св. Йоан Рилски се гравира на мед от Теодосий зограф, 1800 г.“ Струва ми се, че не е необходимо да се издирва зограф на име Теодосий, който през 1800 г. е могъл да работи за популяризиране култа на св. Йоан Рилски, при това който умее да гравира на мед. Връзката с руснака светогорски монах Теодосий е видна в стила на неговата графика, напълно в духа на руския „лубок“²¹. Тя може да се съпостави например с графичното изображение на св. Сергий Радонежски от колекцията на Адам Олсуфиев (преди 1770 г.), правено от по-умела ръка – същото застинало изражение, широк нос, плоскостно предаване на тялото, геометризирани гънки, подобно третиране на дланите (ил. 3). Бихме могли да предполо-

²¹ За това стилово течение в старата руска графика, наричано още и „народни картинки“ съществува огромна литература. Виж например: Е. П. Иванов, *Русский народный лубок с 90 одноцветными и 13 красочными репродукциями*, Москва 1937, 12; *The Lubok. Russian Folk Pictures 17th to 19th Century*. Leningrad 1984, 6; Е. А. Мишина, *Термины „лубок“ и „народная картинка“ (К вопросу о происхождении и употреблении)*, Народная картинка XVIII-XIX веков. Материалы и исследования, Санкт Петербург 1996, 15-28.

4. Арх. Михаил взема душата на богатия. 1807 г.
Монах Теодосий (по Д. Папастратос)

жим, че Теодосий е получил графична подготовка в родината си преди да дойде на Света гора. Лицето на св. Йоан Рилски е сравнимо и с това на св. Модест от щампата на Теодосий монах от 1818 г., на която ще се спра след малко. Минали са 18 години и изображението на Модест изглежда много по-рафинирано, но някои основни похвати са останали – формата на лицето, на носа, начина, по който с паралелни шрихи са засенчени бузите над брадата. В гравюрата на св. Йоан Рилски има няколко интересни елемента. Първо – Теодосий е посочил, че е зограф, което може и да не е указание, че се е занимавал с иконопис или стенопис, но със сигурност показва, че е автор и на подготвителната рисунка, освен че я е гравирал. Гравюрата има старателно изпълнена орнаментирана с растителни елементи рамка, която придава на малко несръчната рисунка на образа известна привлекателност. Няма никакви указа-

ния кой и къде е поръчал щампата. Не е ясно и защо подписът е на гръцки, при това граматически и правописно доста некоректен. На първо място може да се мисли за Рилския манастир като евентуален поръчител, но също така и за манастира Хилендар, където, както е известно, има параклис „Св. Йоан Рилски“. Но все пак подобни указания липсват. Третата възможност е графиката да е правена по инициатива на самия Теодосий, разчитайки на многобройните български поклонници (в Рилския манастир или на Света гора) като купувачи.

Следващата работа на Теодосий, подписана „реза м. Теодосий“, но с останалите надписи на гръцки, е Архангел Михаил взема душата на богатия, датирана от 1807 г.²² (ил. 4) Тя е първа от дълга поредица еднотипни гравюри, правени от различни майстори. Гравюрата на Теодосий става извънредно популярна и скоро започва да се възпроизвежда в икони: в Митрополитската църква в гр. Благоевград (1812), в Историческия музей в Самоков (1813 г.), в

църквата на Лесновския манастир (ок. 1814 г.), в църквата на с. Варвара, Пазарджишко (1814 г.)²³ и множество други по-късни.

През 1809 г. Теодосий изпълнява за манастира Дохиар щампа, посветена на архангелите и чудесата, свързани с манастира, с реплика на чудотворната дохиарска икона Богородица Горгоепикос. Отпечатък от нея намираме в Историческия музей-Самоков²⁴. (ил. 5) Подписът на гравьора е

²² Нт. Папастратос, *Χάρτινες εικόνες*, № 195.

²³ Е. Попова, *Зографът Христо Димитров от Самоков*, София 2001, 179-181, ил. 103, 105, 106.

²⁴ Инв. Х433. Виж: О. Yurchyshyn-Smith, *Rare Paper Icons from Mount Athos. Addenda to Paper Icons: Greek Orthodox Religious Engravings, 1665–1899 by Dory Papastratos*, Print Quarterly, № 2, 2015, 145, 146; И. Гергова, *Чудесата на архангелите в манастира Дохиар*, Старобългарска литература, 63-64, 2021, 169, 170, ил. 2.

5. Щампа на манастира Дохиар. 1809 г. Монах Теодосий. Исторически музей-Самоков (фотография – Исторически музей-Самоков)

под рамката в ляво: „монахъ Феодосій“. И тук, както в графичната икона на св. Йоан Рилски, Теодосий е рамкирал изображението с растителни орнаменти.

През 1810 г. е изпълнена щампата на скита „Св. Пантелеймон“ принадлежащ на манастира Кутлумуш²⁵. (ил. 6) Теодосий се е подписал на славянски, макар другите надписи да са гръцки. За съжаление Д. Папастратос не цитира славянския подпис, а на репродукцията той се чете много трудно, но все пак се различава, че отново се е определил като „зограф“. Това е една зряла работа на монаха, с уравновесена композиция и уверена линия. Възможно е да е копирана патронна икона на скита – горната част на листа е заета от изображението на св. Пантелеймон в цял ръст, а от двете му страни има по два житийни епизода. В долната половина детайлно е представен скитът с кириакона, камбанарията, аязмо и постройки на околните каливи. Напредъкът на монах Теодосий личи не само в композицията и убедителното представяне на фигурите, но и в предаването на архитектурните форми, ако се сравнят с най-ранната му работа, която представих – Св. Сава и Симеон и манастира Хилендар.

О. Юстин Симонопетритис споменава, че монах Теодосий е реставрирал през 1811 г. венециански антиминос от 1776 г. Изглежда, обаче, става дума за два различни антиминоса (или два варианта), като надписите и някои изображения се различават, но завършват еднотипно със сведение за намесата на Теодосий монах²⁶. От-

6. Щампа на скита „Св. Пантелеймон“ към манастира Кутлумуш. 1810 г. Монах Теодосий (по Д. Папастратос)

печатъкът в Самоковския музей (ил. 7) е доста майсторски изпълнен, но в какво точно се състои намесата на монах Теодосий ми е трудно да определя, тъй като не познавам оригиналния му вид. Сигурно е само, че е заместил оригиналния надпис с този: ΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΕΝ ΕΝΕΤΙΝΣΙ 1811(?)²⁷ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΔΑΠΑΝΗ ΠΡΩΤΟΝ ΜΕΝ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ / ΝΥΝ ΔΕ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΡΑΦΑΝΛΟΥ ΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΕΝ ΕΝ ΤΩ ΑΓΙΩ ΟΡΕΙ ΤΟΥ ΑΘΩ: Μ̄ : Θεωδοσίи вторично резалъ. (Изгравира се във Венеция 1811 (или 1817?) (през месец) август, с иждивението на Високопреосвещения свети

²⁵ Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 476.

²⁶ Държа специална благодарност на о. Юстин от манастира Симонопетра, който ми изпрати фотографии от антиминоса в неговата сбирка, различаващ се от тези, които имаме в България по детайли на изображението, както и в надписите.

²⁷ Последната цифра може да е и 7. Надписът е свален и преведен от Александра Трифонова, за което ѝ благодаря сърдечно.

7. Антиминс. 1811 г. Исторически музей-Самоков (фотография – Исторически музей-Самоков)

(митрополит) на Коринт, господин Макариос, а сега с разходите на монасите Григориос и Рафаил се възстанови в Света гора Атонска: монах Теодосий вторично рязал).

През 1811 г. Теодосий гравира образа на Богородица Гликофилуса²⁸. (ил. 8) Подписът е също на славянски – доколкото може да се разчете: ре-залъ монахъ Феодосіи. Тъй като съществува поредица от почти идентични подобни изображения, а и много икони с тази иконография, очевидно е възпроизведен някой особено почитан образец. В корпуса на светогорските чудотворни икони не намираме подобна икона. Но такава изглежда е съществувала в манастира Хилендар, защото през 1816 г. Павел Българин Хилендарец озглавява своя гравюра с идентична иконография „Богородицы сладкообразная иконы чудотворныя хиландарския“²⁹. (ил. 9) Сред гравюрите с образа на тази икона най-ранната датирана е именно тази от 1811 г. на монах Теодосий. В долната част върху свитък е епитетът Η ΓΛΥΚΟΦΙΛΟΥΣΑ, както

и молитвен възглас към Богородица: ΥΠΕΡΑΓΙΑ ΘΕΟΤΟΚΕ ΣΟΣΟΝ ΗΜΑΣ. В руската графика се срещат често молитви към изобразените светци, понякога доста дълги. Дали руският монах е бил повлиян от тази традиция е трудно да се определи, но е напълно възможно.

Най-старото метално клише, пазено в Рилския манастир, е двустранно - от едната му страна е изображението на Богородица Сладкое целование, датирано от 1813 г., (ил. 10) а на другата вероятно по-късно е добавена Св. Троица³⁰. Изображението на Богородица е посветено на Христофор йеромонах (надписът е на гръцки), а под рамката е подписът „Гридефовал монах Феодосіи“. Наличието на клишетото в манастира е интересно, но не и необичайно. То може да е работено на място, но по-вероятно е донесено от Света гора. В Самоков

²⁸ Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 98.

²⁹ Д. Давидов, *Хиландарска графика*, сл. 27.

³⁰ Р. Радкова, *Към историята на Рило-манастирската щампарница*, Музеи и паметници на културата, 1, 1965, 11, обр. 1. Радкова предполага, че клишетото е работено на Света гора от български монах Теодосий със средства на Хрисант. Отпечатък, пазен в НБКМ е публикуван у: Е. Томов, *Български възрожденски щампи*, София 1975, ил. 160.

8. Богородица Гликофилуса. 1811 г.
Монах Теодосий (по Д. Папастратос)

също първоначално са се внасяли готови атонски клишета, които са се отпечатвали от Н. Карастоянов³¹. Но дори и да е така, напълно са възможни директни контакти на рилски монаси с Теодосий. Образът на Богородица е почти идентичен с графиката на Теодосий от 1811 г. със същия сюжет, липсва единствено короната от главата на Божията майка.

За един светогорски гравьор е съвсем естествено да възпроизвежда атонски чудотворни икони. През 1814 г. той работи по поръчка на ивиронския монах Климент хартиена икона с образа на Богородица Портаитиса³², която подписва на гръцки (ил. 11). Това е една от най-хубавите негови работи, в която личи пълно овладяване на възможностите на гравюрата върху метал.

За съжаление нямам фотография на още една неизвестна творба на руския монах - щампата Св. Георги от колекцията на Националния археоло-

³¹ В. Златарски, *Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница*, Периодично списание на Българското книжовно дружество, LXVI, 9-10, 1906, 626, 648.

³² Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 454.

9. Богородица Гликофилуса със светци. 1811 г.
Павел Болгарин Хилендарец (по Д. Давидов)

гически музей в София³³, с подпис: „гридеровалъ монахъ Θεοδοσίη 1816 года“. В Националната художествена галерия в София се пази негова щампа на св. Димитър със същия подпис³⁴. (ил. 12) И тук подписът е на славянски, докато надписът с името на дарителя монах Йоан е на гръцки. Във фона освен град Солун е изобразен схематично манастир (Η μοναστήρι), чиято идентификация изисква специално проучване³⁵, но със сигурност не е на Света гора, което означава, че към услугите на Теодосий като гравьор са се обръщали и хора извън монашеската република.

Думата „гридеровал“, която се появява в много подписи на руски гравьори, е свързана с най-разпространената от трите графични техники в руската гравюра на мед – в изворите наричана „грьдировальна“ (смесена техника, комбинация от

³³ Инв. 2591.

³⁴ Р. Василева, *Възрожденска щампа*, София 1989, ил. без номер.

³⁵ Към името на монаха Йоан в ктиторския запис има продължение, нечетливо на репродукцията, което вероятно насочва към манастира.

10. Богородица Гликофилуса. 1813 г.
Монах Теодосий (по Е. Томов)

11. Богородица Портаитиса. 1814 г.
Монах Теодосий (по Д. Папастратос)

офорт и доработване с резец)³⁶. Използването на тази дума в подписа на монах Теодосий показва познаване на руската графична практика и терминология, и индиректно потвърждава хипотезата за неговото първоначално обучение в родината.

През 1818 г. Теодосий подписва листа с образа на св. Модест „помощник скотом“³⁷, чието медно клише се намира в манастира Ватопед. (ил. 13) Надписите са двуезични, предназначен за широк кръг от поклонници, които биха оценили хартиената икона на покровителя на домашните животни. Подписът гласи: Θεωδοσίη μοναχῷ совершилъ 1818 года³⁸. Около светеца се тъпчат множество домашни животни, представено е и чудото с възкресяването на отровените животни, след като светецът изгонил демона, отровил водата в изво-

ра³⁹. Гравюрата е възпроизведена с малки промени във фона от анонимен гравьор – отпечатък от този вариант се намира в частна колекция в София⁴⁰.

Макар, че не дава отговор на въпроса в кой атонски манастир е живял гравьорът Теодосий Русин, трябва да се спомене записа в един катастих на манастира Пантократор (№ 80, л. 242об) от 1833 г., в превод: „от малки и големи шампи от ръката на стареца Теодосий 99 гроша“⁴¹. Макар че записът е твърде късен, той се отнася до ново отпечатване на подписани (или за които е известно авторството) гравюри от Теодосий, без да означава, че гравьорът е бил жив. По-малко вероятно е името да принадлежи на този, който е отпечатвал шампи. Записът подсказва, че най-вероятно става дума за монаха, чиито творби разгледахме и че те вероятно са били повече от известните днес.

³⁶ М. А. Алексеева, *Гравировальная палата (исторический очерк)*, Гравировальная палата Академии наук XVIII века. Сборник документов. Ленинград 1985, 37-39.

³⁷ Ι. Στζονοπετρίτης, *Αιγιορείτες χαλκογράφοι*. εκ. 5; Д. Давидов, *Светогорска графика*, ил. на с. 196.

³⁸ Д. Давидов, *Светогорска графика*, 65, кат. 12 предава надписите с някои грешки.

³⁹ И. Гергова, *Небесни покровители на професии в Самоковско*, Име и святост. Годишник на Асоциация „Онгъл“, т. 13, София, 2014, 332-333.

⁴⁰ *Слово и образ*. Каталог, София, 2004, кат. III. 53.

⁴¹ Ν. Μλονόβας, *Αρχαϊκά τεκμήρια*, 221, εκ. 7.

12. Св. Димитър. 1815 г. Национална художествена галерия, София (по Р. Василева)

Гравюрите на Теодосий монах Русин са повлияли върху двама монаси от манастира Хилендар – споменатия Леонтий Рус и Павел, който подписва редовно работите си като „Болгарин Хилендарец“. Д. Давидов пише за клише с изображение на Богородица Гликофилуса в манастира Ватопед, с надпис и молитва повтарящи щампата на Теодосий монах, с подпис: *резал монах леонти 1813 г.*⁴² Това е начинът по който се подписва Леонтий Рус⁴³ и тъй като друг гравьор от това време не ни е известен, трябва да приемем, че става дума именно за него. Давидов не публикува фотография от

това произведение, но можем да допуснем, че то се е осланяло на теодосиевата Гликофилуса от 1811 г. Вероятно около 1819 г. Леонтий Рус изпълнява същата хартиена икона за Троянския манастир⁴⁴, която е почти идентична с теодосиевата от 1813 г. (чието клише е в Рилския манастир): двете фигури съвпадат, рамките са същите, дори подписът на Леонтий е поставен на същото място. (ил. 14) Може да се допусне, че когато е работил в Троянския манастир Леонтий е имал под ръка щампата на Теодосий от 1813 г., или е направил повторение на собствената си реплика, чието клише е в Хилендар.

⁴² Д. Давидов, *Светогорска графика*, 65, кат. 10.

⁴³ И. Гергова, *Гравьорът монах Леонтий*, 21, 23.

⁴⁴ И. Гергова, *Гравьорът монах Леонтий*, 23.

13. Св. Модест. 1818 г. Монах Теодосий (по Д. Давидов)

14. Богородица Гликофилуса. Монах Леонтий Рус в Троянския манастир. (фотография И. Гергова)

Споменах, че хилендарският монах-гравьор Павел Българин е възпроизвел през 1816 г. иконата на Богородица Гликофилуса, при което е дал указание, че се отнася до чудотворна хилендарска икона. Ако се съди по начина на работа, на Павел може да се припише и хартиената икона на Богородица със същата иконография и молитва⁴⁵. И Павел, и Леонтий копират рамките на теодосиевите щампи. Обяснението на тези сходства може да се търси в различни посоки – или Теодосий е бил също хилендарски монах, или светогорските гравьори съвременници са контактували по между си, независимо в коя обител са пребивавали.

Както видяхме, Теодосий Русин е работил доста дълго на Света гора – поне от 1787 до 1818 г. В ранните му работи личи връзката му с руското графично изкуство и едва ли има съмнение, че го е усвоил в родината си. Постепенно той се е приспособил към съвременните атонски стилови особености и иконографски предпочитания, за да

⁴⁵ Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 99 – датира графиката от средата на XIX в.; Д. Давидов, *Хиландарска графика*, кат. 53 – датира я от втората половина на века.

се превърне в търсен на Света гора и авторитетен гравьор.

В колекцията на НАИМ има непубликувана гравюра на Богородица с Младенеца и св. Никола и Атанасий Атонски, подписана през 1813 г. от непознатия до този момент Гервасий Русин: *διὰ χερός Γερβάσιου μοναχού ρώσσου*. (ил. 15, 16) Богородица с Младенеца, макар да няма сигнатура или белег от рана на брадичката, възпроизвежда прочутата чудотворна икона Богородица Портитиса, на която са посветени десетки светогорски гравюри. Дарител на графиката е старецът Рафаил от о. Лесбос. Д. Папастратос публикува един вариант на щампата, който се различава по незначителни детайли⁴⁶. Долната част на отпечатъка в нейния каталог е срязан така, че надписът и особено последната му част са загубени, затова тя е датирала изображението общо от средата на XIX в. Изглежда, че става дума за една и съща графика, но разновременни отпечатъци, като междуременно клишетото е било леко реставрирано. Папастратос публикува няколко мно-

⁴⁶ Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 117.

15. Богородица с Младенеца, св. Никола и св. Атанасий Атонски. 1813 г. Гервасий монах. Национален археологически музей-София (фотография И. Гергова)

16. Подпис на монах Гервасий Русин (фотография И. Гергова)

17. Св. Сава и св. Симеон Срѣбски с манастира Хилендар и иконата Треручица. 1817 г. Андрей Павлов Черноморец (по Д. Давидов)

го подобни хартиени икони, със същите светци⁴⁷, или варианти – св. Никола и св. Харалампий⁴⁸ св. Йоан Рилски и св. Антоний⁴⁹, както и с добавени отдолу до поясни образи. Щампата на Гервасий изглежда е най-ранна в поредицата. Сравнението

на разглежданата халкография с Богородица Гликофилуса на Теодосий Руснака от същата 1813 г. показва поразителни сходства в типажите, рисунката, системата от шрихи, фоновете, които и в този случай говорят за творчески контакти и взаимни влияния.

Гервасий монах работи напълно в стила на съвременната светогорска графика и може да се допусне, че е школувал там, дори може да е бил ученик на Теодосий.

⁴⁷ Нт. Паластрáтoυ, *Χάρτινες εικόνες*, № 112.

⁴⁸ Нт. Паластрáтoυ, *Χάρτινες εικόνες*, № 110

⁴⁹ Нт. Паластрáтoυ, *Χάρτινες εικόνες*, № 111.

18. Св. Сава и св. Симеон Срѣбски с манастира Хилендар и иконата Троеручица. 1817 г. Андрей Павлов Черноморец. Исторически музей-Самоков (фотография Исторически музей-Самоков)

През 1817 г. манастирът Хилендар поръчва нова гравюра от серията с изображения на св. Сава и св. Симеон Срѣбски и иконата Богородица Троеручица. Двамата ктитори на Хилендар са изправени, държат иконата Богородица Троеручица, между тях има умалено изображение на манастирския комплекс, а в нозете им са захвърлени владетелските им инсигнии. Надписът дава информация, че изображението е работено с иждивението на манастира Хилендар в руския

скит „Св. Прор. Илия“ на Света гора от „черномореца Андрей Павлов“⁵⁰. (ил. 17) Медното клише

⁵⁰ Д. Давидов, *Манастир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, Хиландарски зборник 2, Београд 1971, 167, сл. 12; Д. Давидов, *Хиландарска графика*, кат. 32. Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 466 – счита, че Андрей Павлов е русин или сърбин. Според Динко Давидов Андрей Павлов може да е учил гравьорското изкуство в Киево-Печерската лавра.

Скитъ Пророка Іліи
 Свѣтъ свѣтлѣи въ Пустыни Иліи пророка Іліи...
 1856 г.

19. Светогорският скит „Прор. Илия“. 1856 г. (по: Благовосение святой Афонской горы, кат. 33)

се пази в Хилендар. В сравнение с предишната щампа с тази тема – на монах Теодосий от 1787 г., промените са малко: премахнат е макетът на хилендарския католикон, а манастирът Хилендар е представен по-умело, от „птичи поглед“, така, че са видни стените, кулите и главната църква, шествието липсва. Според Д. Давидов изображението на манастира в тази щампа е заето от гравюрата на Захари Орфелин Манастир Хилендар от 1779 г.⁵¹

Малко известно е, че съществува друг вариант на гравюрата, в който фонът е бял, липсва изображението на манастира, рамката не е орнаментирана. (ил. 18) Размерите, надписите и подписът на Андрей Павлов са същите. Изглежда, че и тук се е случило подновяване или осъвременяване на клишетото. Без съмнение щампата с бял фон е първоначалният вариант, а шрихите във фона, архитектурните форми и орнаментираната рамка са добавени по-късно. Два отпечатъка от опростения вариант, който приемам за първоначален, се

намират в сбирката на ИМ–Самоков, единият е бил преди това притежание на самоковската митрополитска църква⁵².

Надписът от щампата на Андрей Павлов е рано сведение за художествена дейност в руския скит „Прор. Илия“, основан от прочутия Паисий Величковски. По-късно той става активно художествено средище, в което се изпълняват литографии и икони⁵³. (ил. 19) Интересно е, че Андрей Павлов е посочил произхода си – „черноморец“. В края на XVIII-началото на XIX в. скитът е населен с черноморски казаци, към които очевидно принадлежи и нашият гравьор⁵⁴. Трябва де се отбележи и един интересен детайл – изображението на благославящият от небето Христос е сигнирано: ИИС ХРС, така, както започват да сигнират в

⁵¹ Д. Давидов, *Манастир Хиландар на бакоррезима*, 167.

⁵² Инв. Х354, Х497. Размери 55x40 см. Виж: И. Гергова, *Светогорски теми в изкуството по българските земи (XVIII-XIX в.)*. София 2022, ил. 7.

⁵³ *Благовосение святой Афонской горы. Каталог выставки*, Москва 2016, 68-77.

⁵⁴ П. Троицкий, *Илии пророка мужской скит*, Православная энциклопедия, т. 22, Москва 2009, 219.

20. Св. Никола. 1807 г. Партений Каравия. Реставрирана през 1833 г. от А. Рубцов (по Д. Давидов)

Русия след реформите на патр. Никон официалните изображения, за разлика от старообрядците, които запазват старото „ΙC ΧC“.

Неизвестно по какви причини и през следващата 1818 г. е работен вариант на гравюрата със св. Сава и Симеон и иконата Троеручица, благодарение на средствата и може би инициативата на архимандрит Исаия, „трудями монахъ Арсений“⁵⁵. Тук липсват владетелските символи на двамата светци, а св. Сава е в по-различни одежди, в небето вместо Христос лети Св. Дух. Трябва да се

отбележи, че в гравюрите на Теодосий, Андрей Павлов и Арсений иконата Троеручица изглежда по различен начин и не съпада с вида на оригинала.

Още едно име на руснак е свързано с атонската графика. В манастира Хиландар е съхранено клише от щампата на Партений Каравия Св. Никола на трон, датирана от 1807 г. През 1833 г. клишето е реставрирано, както се вижда от надписа: „отворяль А. Рубцовъ. 1833 г. юня 24 дня“⁵⁶. (ил. 20)

В началото на XIX в. във Великата лавра обитава монах Акакиос Росос, който е любител на гра-

⁵⁵ Д. Давидов, *Манастир Хиландар на бакрорезима*, 168, сл. 13; Д. Давидов, *Хиландарска графика*, сл. 33.

⁵⁶ Д. Давидов, *Хиландарска графика*, 16.

фичното изкуство и дарител. В неизвестна година той финансира изработването на изображение на емблематичната за Лаврата сцена Богородица се явява на св. Атанасий Атонски. Д. Папастратос смята, че е работена през втората половина на XVIII в. във Венеция⁵⁷. Другата гравюра с неговото име като дарител е Богородица с Младенеца и светци, отпечатана при Антонио Вортони във Венеция отново без отбелязана година⁵⁸. Неизвестен е останал за Папастратос вариантът на тази хартиена икона⁵⁹, в която на брадичката на Богородица е добавена рана, насочваща към Богородица Портаитиса, рамката е с различни орнаменти, в надписа липсва името на Антонио Бортоли, но затова пък има дата – „1801 года“. Възможно е този вариант да е изработен на Света гора след като венецианското клише е дошло там. При изцяло гръцките надписи датата е на славянски (руски) и не е изключено това да е работа на някой от разгледаните светогорски гравьори руси.

Русите Теодосий, Гервасий, Андрей Павлов и Леонтий са съвременници, светогорски монаси и гравьори. Особено е значението на Теодосий, един от първите гравьори, работили активно на Света гора. Хронологията на неговите творби е свидетелство не само за дълголетие, но и за придобит авторитет. Свидетелствата за това, че е получил първоначалната си професионална подготовка в Русия са важни и за цялата светогорска графика и нейните корени. За другите руски монаси, чиито творби разгледахме не може да се определи къде са получили своята художествена подготовка. Предположенията, че Леонтий Рус е монах от Киево-Печерската лавра, където бил подготвен, не издържат критика и очевидно нямат основа⁶⁰. И Леонтий, и Гервасий, и Андрей Павлов се вписват напълно в съвременните им светогорски стилови течения в графиката. Благодарение на тесните връзки на българите със светогорските манастири отпечатъци от техни подписани работи са стигнали до нашите земи, възможно е в бъдеще да се открият още.

⁵⁷ Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 435. Клишетото е очевидно претърпяло по-късни намеси – някой доста несръчно е добавил орнаменти и очертание на храм върху рамките. Отпечатък от гравюрата се намира и в колекцията на Националния археологически музей в София, инв. 2623.

⁵⁸ Ντ. Παλαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, № 377.

⁵⁹ Отпечатъци в сбирката на Националния археологически музей в София, инв. 2625 и в Исторически музей-Самоков, инв. Х418, от архива на Захарий Зограф.

⁶⁰ И. Гергова, *Гравьорът монах Леонтий*, 28.

Ivanka GERGOVA

Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences

ATHONITE MONKS ENGRAVERS OF RUSSIAN NATIONALITY

Summary

At the beginning of the development of the graphic art of the Holy Mountain appear the names of several engravers, Russians by nationality. A major figure among them was the monk Theodosius, who signed his name in Greek as “Russian”. His works cover the period 1787-1818. The study presents several previously unknown or unpublished signed works. Sava and Sts. Simeon of Serbia with the Hilendar Monastery (1787), St. St. John of Rila (1800), Archangel Council and Miracles of the Archangels with the Monastery of Dohiar (1809), Our Lady *Glycophilusa* (1813), St. George (1816), St. Demetrius (1816). One engraving depicting the Virgin *Portaitissa* and saints is signed by the unknown monk Gervasios Rosos (1813), whose style was influenced by that of Theodosius the Monk. Andrei Pavlov *Chernomorets*

from the Russian skete “Proph. Elias” on the Holy Mountain is also represented by an unknown variant of the St. Sava and St. Simeon of Serbia with the icon of the *Triheiroussa*, which appears to be original. At the same time as the others, the monk Leontius Rus of Hildar worked, known mainly for his prints for the monastery of Troyan and other monasteries in the Bulgarian lands, but he also worked on the Holy Mountain.

Theodosius can be said to have mastered print-making techniques in his homeland, and some of his works show a connection to Russian graphics. The others seem to have been formed as engravers on the Holy Mountain, being influenced by the works of the monk Theodosius.

